

ХҒТАР 15.41.25

Ғылыми мақала

<https://doi.org/10.32523/3080-1893-2025-151-2-97-110>

Виртуалды шындықта жетім балалардың әлеуметтенуінің негізгі үрдістері мен тәуекелдері

Е.Е. Касымов¹, А.Д. Жантемирова², Е.А. Шнайдер³, Ш.Т. Каринова⁴,
А.Д. Шамгалиева⁵

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

^{2,3}Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар, Қазақстан

⁴«АМАНАТ» партиясы», Астана, Қазақстан

⁵Кенжекөл балалар аулы, Павлодар, Қазақстан

(E-mail: ¹erbota@mail.ru, ²djakk@mail.ru, ³liza@mail.ru, ⁴karinova.st@gmail.com, ⁵kenzhekol@mail.ru)
Корреспонденция авторы: djakk@mail.ru

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – виртуалды шындықта жетім балалардың әлеуметтенуінің негізгі үрдістері мен тәуекелдерін негіздеу. Теориялық талдау үрдісінде виртуалды желі кеңістігі танымалдылығының артуының желіде әлеуметтік қызметтің жаңа түрлерінің және жеке тұлғалардың әлеуметтік өзара әрекеттестігі нысандарының туындауымен өзара байланысы ашылады ал бұл ойдан шығарылған кеңістік тұлғаның әлеуметтенуінің өзекті жаңа ортасына айналғанын растайды.

Әлеуметтенудің теориялық ережелерін талдау негізінде авторлар «Виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендіру» түсінігінің маңызын нақтылады. Бұл теориялық тәсіл мақаланың авторларына жетім балаларды әлеуметтендірудің қарқынды жаңа ортасы үрдісін виртуалды әлеуметтендіру ретінде негіздеуге мүмкіндік берді. Мақалада виртуалды әлеуметтену тұлғасы дамып жатқан жетім балалардың қоғам әрекетіне немесе әрекетсіздігіне немесе әлеуметтік өзін-өзі таныту тегігі арқылы әлеуметтік қылыққа қатысты өзінің әлеуметтік белсенділігін көрсетуге жағдай жасайтыны туралы ереже негізін тапқан. Бұл виртуалды тетік нақты әлеуметтік кеңістікте де бар. Бірақ, виртуалды әлеуметтенуде желі жағдайларында доминантты белсенділік басым болады және жетекші орынға шығады.

Мақаланың авторлары виртуалды әлеуметтену жағдайларында бұл тетік жетім балалардың виртуалды тұлғасын және оның желілік әлеуметтік кеңістігін құрылымдаудың базасы, сондай-ақ, нақты әлеуметтік кеңістікте жетім балалардың әлеуметтік тәжірибесін кеңейтудің үдерісінің негізі болады деп есептейді.

Теориялық зерттеудің нәтижелерін білім беру мекемелерінде, жетім балаларды балалар үйлерінде әлеуметтендіру мәселелерін шешу үдерісінде практикалық түрде пайдалануға ұсынылады.

Тірек сөздер: үрдістер, тәуекелдер, әлеуметтендіру, жетім балалар, виртуалды шындық, виртуалды әлеуметтену, гемблинг.

Кіріспе

Заманауи қоғам ақпараттық үдерістерді жаһандандыру әсерімен дамиды, оның басты белгісі – жаңа ақпараттық кеңістіктің қалыптасуы. Жаппай ақпараттық технологияларды қолдану қазіргі қоғамда адамдар арасындағы қатынастың күннен күнге виртуалды сипат алуына жетелеуде. Осылайша, қоғамның виртуалдануы және виртуалды кеңістіктің пайда болуына индустрияландырудан кейінгі немесе ақпараттық қоғамға көшу негіз болып отыр, ал оның жұмыс істеуінің негізі онымен жедел жұмыс істеуге мүмкіндік беретін ақпарат пен технология болып саналады. Компьютерлік технологиялар жетекші орындардың бірін алып отыр, ол компьютерлік виртуалды шындықтың негізіне айналды.

Виртуалдану адам өмірінің барлық саласына қатысы бар, қарапайым технологиядан басталып ақпараттық-коммуникативтік ортаға айналды. Қазіргі таңда оның әсері өзара байланыстағы негізгі екі бағытта кеңейе түсуде: виртуалдылықтың шынайы әлемге және шындықтың өзін виртуалдандыруға әсерін арттыру, ал ол адам әлемінің және әлеуметтік-мәдени шындықтың барлық салаларының виртуалды мәртебеге ие болуымен байқалады. Виртуалды шындық объективтік шындықтың ақпараттық егізінің сипаттарына ие болады.

Виртуалды қарым-қатынастың әсерімен жетім балалар тұлғасының санасы өзгереді, ойлау мен өмір сүруінің жаңа желілік бейнесі қалыптасады. Бұл өзгерістер жекелеген тұлғаға ғана емес, сондай-ақ, сонымен қатар, бұған дейін атап өткеніміздей, тұтас қоғамның жұмыс істеуіне айтарлықтай әсер етеді. Виртуалды кеңістіктің жұмыс істеуінің салдары жетім балалар тұлғасының әлеуметтік өзара әрекетінің сипатын, оның әлеуметтік байланыстарын, ұйымдастырушылық түрлерін өзгертеді және тұлғаның өмір сүруіне айтарлықтай ықпал етеді. Jumaboyev A.[1] виртуалды шындық тұлғаның ойлауының өзгеруіне, оның әлеуметтік қылығына әсер ететінін атап өтеді. Жоғарыда аталғандар жетім балалар тұлғасын әлеуметтендіруге айтарлықтай әсер етеді, себебі, виртуалды шындықтағы тұлғаның қызметі нормалар мен ережелерді сақтауға түрткі болады, олардың белгілі бір дәрежеде әлеуметтік кеңістікке тән ережелерден айырмашылығы бар бұл өзге жүйені бейнелеуге ойдан шығарылған интернет қауымдастық құруға, таратудың жаңа құралдарының пайда болуына және жетім балалардың әлеуметтік тәжірибені меңгеруіне жетелейді.

Сол себепті таңдалған тақырыптың өзектілігі мынамен негізделеді: қазіргі әлеумет кеңістігі ақпараттандыру және компьютерлік желілерді жаһандық таратудың әсерімен виртуалданады, ал ойдан шығарылған шындық әлеуметтік үдерістерге соның ішінде бүгінгі заман қоғамы кеңістігінде жетім тәрбиеленушілерді әлеуметтендіру үрдістері мен тәуекелдеріне айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

Әдебиеттерге шолу

Ойдан шығарылған желі кеңістігі виртуалды шындық проблемаларына арналған көптеген жұмыстардың ішінде виртуалды шындықты оның адамды әлеуметтендіру

және қоғамның қалыптасуы үдерістеріне қатысуы тұрғысынан қарастырған жұмыстар бар екенін атап өтейік. Алайда, мұндай жұмыстардың қатары көп емес – Ardeshiri M. [2], Boccio C. [3], Chkheailo I. [4], Rovetta F. [5] және олардың бәрінде дерлік теориялық, түсіндіру сипаты басым. Виртуалды шындық мұнда шынымен әлеуметтендіру ортасы ретінде ұғылады, бірақ, бұрынғыдай жасанды технологиялық табиғатқа ие. Sevalnikov A. [6], Khaziev A. Kh. [7], Golev N. [8], Leal W. [9] өнеге, саяси, қоғам өмірі құндылықтарының виртуаландыруын зерттейді. Sadyrova A. [10], Lothary A. [11], Sadyrova A., Simtikov Z. [12], Potomkina N. [13], Gebremariam H. адам мен бұқаралық ақпарат құралдарының өзара әрекетін зерттейді, олардың психологиялық және әлеуметтік салдарларын зерделейді, оның ішінде гемблинг те бар; Dezhong W., Kapur R., Elkhova O. [14;15;16;17] интернет әдістер ойдан шығарылған шындық алдында тәрбиеленушілердің әлсіздігін зерттейді. Çengelci M., Hidayah R., Rustamova D. [18;19;20] адамның ойдан шығарылған шындыққа жаңа желі орта құрудың бірегей мүмкіндігі және жаңа ойдан шығарылған адам өмірінің тәсілі ретінде енуі деп түсіндіреді. Nikolaeva A., Chvanova M., Vlasenko F. [21;22;23] ойдан шығарылған шындықтың бірегейіне терең ұғымдық және мағыналық талдау жасайды және виртуалды шындықтың білім берудің, қоғам мен адамның жұмысына және дамуына ықпалын анықтауға тырысады. Виртуалды кеңістікте адамның әлеуметтенуінің маңыздылығы виртуалды шындықты әлеуметтену кеңістігі ретінде зерттеу қажеттілігін білдіреді. Виртуалды шындықта жетім тәрбиеленушілерді әлеуметтендіру – бұл ойдан шығарылған шындықтың әлеуметтік ортасына ену кезінде ақпараттық әдістерді меңгеру арқылы жетім тәрбиеленушілердің әлеуметтік тәжірибесін кеңейту үрдісі.

Біз жетекшілері ретінде:

- жетім тәрбиеленушілерді әлеуметтендіруге қоғам ережелерінің жоғары деңгейі мен шынайы әлеуметтік кеңістікте әлеуметтену тиімділігінің жеткіліксіздігі арасындағы;
- әлеуметтендірудің жаңа ойдан шығарылған яғни виртуалды бағдарламалары мен белгілі бір құралдарын құру қажеттілігі желіде адамдардың өзара әрекеттестігі мен әлеуметтенудің дәстүрлі жүйесінде мұндайдың жоқтығы арасындағы қарама-қайшылықтарды айқындадық.

Анықталған қарама-қайшылықтар мен олардан шығатын зерттеу проблемалары зерттеу мақсаттарын таңдауға түрткі болды: виртуалды шындықта жетім балалардың әлеуметтенуінің негізгі үрдістері мен тәуекелдерін шынайы әлеуметтік кеңістікте тұлғаның әлеуметтік тәжірибесін кеңейту үдерісінде жеке тұлғаның виртуалды тұлғасын құрылымдаудың базасы ретінде негіздеу.

Зерттеу әдістері

Зерттеу үрдісінде зерттеудің келесідей әдіс-тәсілдері қолданылды:

- зерттеу мәселесі бойынша енбектерді талдау іріктеліп алынған мәлімет түйінінің сапалық өлшемдері ғалымдардың енбектерінің мазмұны және басылымның өзекті бағыттары болды;
- сараптамалық сауалнама, оның нәтижелері бойынша виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендірудің негізгі үрдістері мен тәуекелдері бөліп көрсетілді.

Сараптамалық сауалнама электронды пошта сервисін пайдалану арқылы жүргізілді. «Сіздің ойыңызша виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендірудің негізгі үрдістері қандай?», «Виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендірудің негізгі тәуекелдерін атаңыз» деген екі ашық сұрақпен электронды хаттар 57 сарапшыға, зерттеуші-ғалымға жолданды. Хатта жауаптарын еркін түрде негіздеу және үш апта мерзімі ішінде жолдау туралы тілегімізді жаздық. Сарапшыларды іріктеу үшін айқындалған критерийлерге олардың зерттеу проблемасы бойынша жарияланымдарының саны 3 еңбектен кем болмауы кірді. Барлық қатысушыларға сауалнаманы өткізу мақсаттары мен зерттеу ұйымдастырушылары зерттеу нәтижелерін жалпыланған түрде жариялауға ниетті екені ескертілді.

51 сарапшыдан жауап алынды. Одан әрі қарай талдауға түсініктілеу жауаптар ескерілді. Сарапшылардың атап өтуі 50%-дан асқан «виртуалды шындықта әлеуметтендіру үрдістері мен тәуекелдері» назарға алынды.

Одан әрі сарапшылар пікірлері сараланды, олардың келістілігі SPSS бағдарламалық өнімін пайдалану арқылы Кендалла конкордация коэффициентінің мөлшері бойынша бағаланды:

$$W = 12S/n^2(m^3-m),$$

мұнда S – талданатын көрсеткіштерден рангтердің барлық бағаларының әрқайсысының орташа мәннен ауытқуларының квадраттар жиынтығы.

Нәтижелер

Сараптамалық сауалнаманың нәтижелері виртуалды шындық жағдайларында жетім балаларды әлеуметтендіру проблемасына назарды күшейту қажеттігін көрсететін негізгі үрдістер мен тәуекелдерді анықтауға мүмкіндік берді (1-кесте).

1 кесте

Виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендірудің негізгі үрдістері

№	Негізгі үрдістері	%*	Ранг
1	Интернетпен беталыстың базалық дағдыларын меңгеруді бастау жасының төмендеуі	82,5%	1
2	Интернет желісіне қосылған мобильді гаджеттер танымалдылығының және оларды ойын-сауық пен дамудың құрылғысы ретінде пайдаланудың өте тез өсуі	74,6%	2
3	Дәстүрлі кітап оқудың тиісті шығармалар желісімен аудио-бейне-контентті тыңдау және көруге біртіндеп алмасуы	71,3%	3
4	Әлеуметтік желілерде өткізетін уақыттың ұлғаюы	67,5%	4

Ескерту: сараптамалық сауалнама негізінде құрылды;* – сарапшылардың атап өту пайызы, конкордация коэффициентінің мөлшері $W = 0,75$ ($p < 0.01$), бұл сарапшылар пікірлерінің ерекше келісімін білдіреді.

Сарапшылардың пікірінше, есею үдерісінде жас адамның әлеуметтенуінің негізгі тәуекелдеріне келесілерді жатқызуға болады: топпен және ақпараттық мәдениетпен байланысты (2-кесте).

2 кесте

Виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендірудің негізгі тәуекелдері

№	Негізгі тәуекелдер	%*	Ранг
топпен байланысты			
1	Топтағы қарым-қатынасты минимумға дейін шектеу	76,5%	1
2	Әлеуметтік желіге тәуекелділікті құру виртуалды түрде өзін-өзі көрсету	71,2%	2
3	Ересектермен өзара қарым-қатынастың жоқтығы	65,3%	3
4	Қызметтің өнімсіз, әрекетсіз түрлеріне тәуелділік	64,2%	4
ақпаратпен байланысты			
1	Жетім тәрбиеленушілердің ұстаздар мен тәлімгерлердің коммуникативтік практикаларда әлеуметтік желілер феноменінің білінуі ретінде өзгеруі	88,5%	1
2	Күнделікті жүріс-тұрыс практикасындағы өзгерістер, (виртуалды)	81,3%	2
3	Көпшілік өнер саласында және тиісті эстетикалық эталондар мен практикалардағы өзгерістер	63,1%	3
4	Жаңа ақпараттық-коммуникативтік технологияларды таратумен байланысты психопатологиялық салдарлары	61,7%	4

Ескерту: сараптамалық сауалнама негізінде құрылды;* – сарапшылардың атап өту пайызы, конкордация коэффициентінің мөлшері $W = 0,69$ ($p < 0.01$), бұл сарапшылар пікірлерінің ерекше келісімін білдіреді.

Талқылау

Виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендірудің негізгі үрдістеріне қатысты сараптамалық сауалнама нәтижелерінің негізінде келесідей тұжырым жасауға болады:

– интернет желісінің виртуалды шындығы жетім балалар арасында ең танымал ақпарат көзі болып саналады, әлеуметтік желіге тәуелділік тарала бастайды. сонымен, жүргізілген зерттеулер бойынша жалпы жастар арасында әлеуметтік желілер олардың кіруі жағынан бірінші орын алып тұр.

– басқа бір ерекшелігі жетім балалардың ақпараттық және виртуалды кеңістікті тұрақты кеңейтуі болып табылады. Интернетте ақпараттың дәл осы ашықтығынан және ауқымдылығынан жетім балалар, жалпы жастар өздерін қызықтыратын білім мен мәліметті алу тұрғысынан ересектерге іс жүзінде аз тәуелді бола бастады.

– интернет желісінің виртуалды шындығы жетім балалардың ақпараттық кеңістігі құрылымын өзгертті. Ақпарат іздеуде олар белгілі бір медиаортаны түзетін коммуникациялық көздер мен тетіктердің кең спектрін пайдаланады. Бұл ретте жетім балалардың, жастардың санасында қолданыстағы бұқаралық ақпарат құралдарының, мысалы теледидардың құнсыздануы орын алады. Сонымен қатар интернет ақпараттың өзге арналарын өзіне тартады және оларды бірыңғай медиаортаға біріктіре бастайды. Осыған қарап, жетім балалардың ақпараттың түпнұсқалық емес көздеріне емес, оларды қызықтыратын үзінділеріне жиі жолығып қалатынын атап өту керек. Ал бұл ақпараттың тұтастығы мен тереңдігін емес, үстіртін ғана ойлауды қалыптастырады.

– виртуалды кеңістікте өзара әрекеттестіктің құрылымы өзгереді, нақтысы, көптүйіспелік туындайды, басқаға қарап бағдарлану өзіңе бағдарлануға ойысады, өзіңді-өзің таныстыру айтарлықтай рөлге ие болады.

Виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендіру тәуекелдері туралы айта отырып, жалғыздық, әлеуметтік желілерге тәуелділіктің қалыптасуының зор тәуекелдері туралы атап өту керек. Мұндай жағдайда жетім балалардың өмірінде маңызды орынға ие болуы тиіс ересектермен өзара қарым-қатынас қалыптаспайды, оларға проблемасын айтып бөліспейді, қызықтыратын тақырыптарын талқылаудан қалады, ал олардың пікірі маңызды болар еді. Мұндай жағдайларда жетім балалар үлгі тұтатын, еліктейтін адамдарды көбінде жасөсіпірімдер топтарының көшбасшыларынан немесе интернет арқылы белсенді желілік кумирлерден таба бастайды.

Интернаттық тәрбиенің заманауи жүйесі жетім балаларды спорт, белсенді демалыс сияқты бос уақытты өткізудің өнімді түрлеріне көбінде қамтылмайды, тартылмайды, ал бұл балаларды фильм көру, музыка тыңдау, компьютер ойындары, замандастарымен әлеуметтік желілерде мақсатсыз қатынасу сияқты өнімсіз, пассивті қызмет түрлеріне белгілі бір деңгейде тәуелділікке жетелейді. Қатарластары компаниясында мақсатсыз уақыт өткізу жастар ортасында құқықбұзушылық жасаудың қуатты факторы болып табылады.

Одан кейін, тәуекелдердің ең үлкен тобы көпшілік мәдениеттің нормативтік инвессиясымен байланысты. Мәдени тәуекелдер, ең алдымен, ақпараттық-коммуникативтік технологиялар прогресімен байланысты. Мұның негізгі салдарлары жетім тәрбиеленушілердің әлеуметтенуі кезінде мына өзгерістер тәрбиеленушілердің ұстаздар мен жетекшілердің қарым-қатынастарында, әлеуметтік желілер ерекше құбылыс ретінде күнделікті тұрыстарында, бұқаралық өнер және тиісінше әсемдік үлгі және тәжірибелер саласында орын алды.

Бүгінгі қоғамда ақпараттық тасымалдағыштар түрі өзгерді, интернет желісінің виртуалды шындығы ақпараттың заманауи тасымалдағышына айналды, бұл жетім балалар бойында келесідей психопатологиялық салдарларды тудырды:

– назар салудың және ойын шоғырландыру қабілетінің нашарлауы, өйткені, кітап оқуға қарағанда компьютер, мобильді телефонға телміру басым жұмысқа айналады және өзге қызметпен үйлесе береді;

– қабылдауға жеңіл аудио-визуалды ақпаратқа үйреніп қалу салдарынан зияткерлік мобилизацияға және түсінуге деген қабілеттің төмендеуі, өйткені, бейнетехнологияларға

қарағанда кітап оқу адамнан ойын бір жерге шоғырландыруды және зияткерлік күшті талап етеді; баспа-ауызша арналар арқылы ақпаратты қабылдау сананың айтарлықтай қызу жұмысты және елестетуді, интеллектінің күшін талап етеді, ал эмоциялық түрде әрленген аудио-визуалды бейнелер психиканың саналы тетіктерінен гөрі түпсаналы тетіктеріне сүйене отырып, қабылдауға әлдеқайда қолжетімдірек.

Осылайша, дәл осы Интернет желісінің коммуникативтік кеңістігі, әсіресе, әлеуметтік желілер, заманауи қоғамда әлеуметтенудің маңызды тетігі болып табылады. Дәл осы виртуалды шындықта жетім балалар көптеген әлеуметтік топтарға кіреді, әртүрлі виртуалды әңгімелесушілерге, бір-бірімен диалог жүргізушілерге және адам бойында жаңа мәнге бастамашылық ететіндерге жүгінеді. Мәселен, жетім балалар желілік қоғамның жүріс-тұрысын, мәдени нормалары мен құндылықтарының үлгісін меңгеріп алады. Бұл әлеуметтенуді виртуалды шындықта жетім балалар тұлғасының әлеуметтенуі деп атауға болады. Ол тұлғаның өзіндік санасы құрылымының және оның ынталану және қажеттіліктері салаларының сапалы өзгеру үдерісі ретінде ұғылады, бұл адам заманауи ақпараттық-коммуникативтік және компьютерлік технологияларының ықпалымен және оларды пайдалану нәтижесінде орын алады.

Жетім балалардың осы әлеуметтенуінің ерекшелігі әлеуметтендіру мен бейәлеуметтендіру үдерістерінің параллельді дамуында яғни, жаңа коммуникативтік ортаға көшуге байланысты жаңа дағдыларды, нормаларды, құндылықтарды меңгеру екенін атап өту керек.

Жоғарыда сипатталған үрдістер мен тәуекелдерді ескере отырып, виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендіру – шын кеңістік үстінен құрылған, бірақ, жетім балалар өмірінің ажырамас факторы болып кеткен идеалдық кеңістік. Бұл, ең алдымен, жетім балалардың әлеуметтенудің дәстүрлі үдерісінен өтуге мүмкіндік бермейтін, нақты әлемде кемшіліктердің болуынан адамдар тудыратын әлеуметтену кеңістігін көрсетеді. Жетім балалар тұлғасы соншалық күрделі әлеуметтендіретін өзара қарым-қатынастың өнімі ретінде белсенді әлеуметтік түрленулерінде жүзеге асқан немесе виртуалдықтың пайдасына қарай өзекті шындықты менсінбеудің өмірлік ұстанымдары арасындағы көбінесе тепе-теңдігін сақтайды.

Виртуалды және өзекті шындықтың құндылықтық аспектісі туындайды: жетім балалар шын және виртуалды шындықтарға бағасын береді, лайықтысы турасында түсінік қалыптастырады. Сөйтіп, виртуалды шындықта жетім балалардың әлеуметтенуі іске қосылады. Жетім балалар виртуалды кеңістікте өмір сүре бастайды және әлеуметтенуді, өзінің әлеуметтік мәніне ие бола бастайды. Виртуалды шындық негізінде әлеуметтену өзіне әлеуметтік шынайылықты сіңіреді, оны түрлендіреді, содан соң бейнелей отырып, жетім балаларға шын қоршаған әлемді басқа ракурстан, басқа тұрғыдан бере бастайды. Виртуалды әлеуметтік шындықты адамдардың өзі жасауы мүмкін, шын қоғамның жетілмеуі, онда терең әлеуметтік кемшін тұстардың болуынан жетім балалар әлеуметтену және өзін-өзі тану үдерістері кезінде виртуалды әлемдердің көмегіне жүгінуге мәжбүр болады.

Біз виртуалды шындық негізінде әлеуметтену кезінде нақты кеңістікте әлеуметтенуге қарағанда, әлеуметтенудің ішкі субъективті факторы ретінде жетім балалардың

тұлғалық белсенділікке ие болуы айрықша маңызға ие болады деп есептейміз. Алайда тұлғаның әлеуметтенуінің негізгі психологиялық тетіктерінің ішінде көшіру, сәйкестендіру, еліктеу, әлеуметтік фасилитация, қолайлылық сияқты, тұлғаның ішкі белсенділігін әбден ескеретіндер жоқ. Біздің көзқарасымыз тұрғысынан виртуалды шындық негізінде әлеуметтенуде жетім балалар әрекетке немесе қылыққа деген қатынасында өзін таныту тетігі арқылы белсенділіктерін танытады. Бұл тетік шынайы кеңістікте де бар, бірақ, виртуалды шындықта ол едәуір белсенділікке ие болады және жетімші орынға шығады. Біз бұл тетік жетім балалардың виртуалды тұлғасын және оның әлеуметтік кеңістігін құрылымдау негізінде жатыр деп санаймыз. Жетім балалар интернет-кеңістікте өздерін пайдаланушы ретінде көрсетеді, ондағы қызмет бағытын таңдайды, өзінің тарихын құрады, есімін таңдайды. Жетім балалардың субъектілігі өсуде, бұл тұлға мәндерінің және әлеуметтік сәйкестігінің дербес жүйесінің қалыптасуына ықпал етеді және олардың әлеуметтік тәжірибесінің шекарасын кеңейтеді. Виртуалды шындық тарапында әлеуметтенудің түрткі құраушысы мынандай уәждер топтарымен сипатталады нақты және ойдан шығарылған кеңістікке тән уәждер мысалы іскерлік, танымдық, өзін-өзі таныту ойдан шығарылған кеңістіктен тыс жерде қанағаттандыру қиын болатын уәждер тұлғаға тек интернет-кеңістікке ғана тән уәждер.

Виртуалды шындық негізінде әлеуметтенуде жетім балалар тұтынушылар ғана болмайды, сондай-ақ, олар ақпарат, ойын-сауық, қызмет өндірушілер де болады, мұнда олардың виртуалды тұлғасы қалыптасады. Біз жетім балалардың виртуалды тұлғасының туындауы өзін жаңа бейнелерде репликациясының, мотивациясының және бір емес, бірнеше өмір сүру қажеттілігі салдарынан орын алады деп ойлауға бейімбіз. Көпшілік әсері туындайды – жетім балалар әртүрлі виртуалды тұлға құра отырып, бір мезетте көптеген орында болуы, әртүрлі бейнеге енуі мүмкін. Мұндай көзқарас жетім балалардың виртуалды тұлғасын тек жеке өзінің белсенділігі бар, сондай-ақ, пайдаланушының белсенділігіне бастамашы болатын, объект сыртына оны шығаратын тұлға ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Интернет желісінде адамда тұлғалық кеңістікті ғана емес, сондай-ақ, өзін де құрылымдау үшін көп нұсқалы таңдау барын ескере отырып, біз жетім балалардың виртуалды тұлғасын денелік қатыстылығы жоқ, бірақ ойдан шығарылған кеңістікте өзін-өзі танытуды білдіретін қалаған индивид бейнесі ретінде анықтаймыз. Ойдан шығарылған кеңістіктің көмегімен ол виртуалды ортамен байланыс орнатады және өзінің ойдан шығарылған әлеуметтік тәжірибесін таратады виртуалды тұлғаның белгілері мыналар: ойдан шығарылған, нақтыдан басымдығы желіліде бейне көшірмесіне ұмтылуы желілік субмәдениетке қатыстылығын сезіну.

Ойдан шығарылған шындық негізінде әлеуметтенуде жетім тәрбиеленушілердің әлеуметтік тәжірибесін кеңейтуге білім нұсқаулары, жаһан бейнесі, тұлға мәні әсер етеді және олар дүниетанымның негізі болып табылады.

Осылайша, ойдан шығарылған шындық негізінде әлеуметтенуде интернеттің әлеуметтік-мәдени кеңістігінде жетім балалар тұлғасының әлеуметтік тәжірибесінің кеңею үдерісі жүріп жатыр, ол субъектінің әлеуметтік кеңістікті құрылымдауына, жекелеген жағдайда виртуалды тұлға қалыптастыруға жетелейді.

Біздің жұмысымыздың жаңашылдығы мен бірегейлігі Khaziev A. Kh. [7], Dezhong W. [15], Kapur R. [16], Elkhova O. [17], Nikolaeva A. [21], Mambetalina A. [24] зерттеулеріне

қарағанда айқын, біз виртуалды шындықта жетім балалардың әлеуметтендірудің негізгі үрдістері мен тәуекелдерін негіздедік:

– виртуалды шындықты әлеуметтендіру платформа ретінде әлеуметтендіру негіздері анықталды.

– жетім тәрбиеленушілердің тұлғасы өзекті шындықтан ойдан шығарылған шындыққа және кері қарай әлеуметтік қозғалыс үрдісінде қалыптасатыны әлеуметтік қатынастардың белсенді индивид ретінде ұсынылуы мүмкін екені анықталды. Осыларға қарамастан ойдан шығарылған шындық құндылықтарын жүзеге асыратын тұлға ретінде виртуалдық шындық пайдасына қарай өзекті шындықты елемейтін тұлға ретінде көрінді.

– виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендіруде уәждемелік негіздер орныққан, олар виртуалды шындықты ажыратуға мүмкіндік береді, виртуалды шындыққа енген адам тек әлдебір субмәдениеттің өкіліне және әлеуметтік түрленудің белсенді субъектісін қалыптастыратын виртуалды шындыққа айналады. Соңғысы ақиқат шындыққа қарай құндылықты қадам жасағанда ғана мүмкін болмақ.

– виртуалды шындықта әлеуметтену жетім балалардың дамып келе жатқан тұлғасына қоғамдық әрекетке немесе әрекетсіздікке немесе әлеуметтік қылыққа әлеуметтік өзін-өзі таныту тетігі арқылы өзінің әлеуметтік белсенділігін көрсетуге жағдай жасайды. Мұндай тетік шынайы әлеуметтік кеңістікте де бар, бірақ, виртуалды кеңістік жағдайларында ол басым өзектілікке ие болады, басым болады және жетекші орынға шығады.

Виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендіру – бұл олардың тұлғасының тұтынушы-уәждемелік саласының сапалы өзгерістерінің, сонымен қатар, тіршілігінде виртуалды шындықты адамның пайдалануы кезінде және виртуалды шындықтың әсерінен туындайтын тұлғаның сана-сезімі құрылымының үдерісі.

Виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендіруді тұлғаны әлеуметтендіру үрдісінің қосымша бөлігі ретінде пайдалану әлеуметтік тәжірибені меңгеруді және алуды қамтамасыз етеді. Ал бұл олардың тұлғасының шынайы әлеуметтік бейімделу үдерісін айтарлықтай жеңілдетеді.

Қорытынды

Ойдан шығарылған шындық қалай болғанда да әлеуметтендіру үдерістеріне әрдайым әсер етеді. Компьютерлік желілердің виртуалды шындығында адамның әлеуметтенуі жеке тұлғаның қандай да бір желілік қауымдастық құрамында болуының нәтижесінде немесе әлеуметтік мәртебені виртуалды қайта құрылымдау арқылы немесе өзінің виртуалды «менін» және дербес сәйкестігін белсенді әрі еркін құрылымдау арқылы жүзеге асырылады. Виртуалды кеңістікте әлеуметтендіру үдерістерімен қатар бейәлеуметтендіру үдерістері де, яғни, жеке тұлғалардың және әлеуметтік топтардың жаңа құндылықтарды, жүріс-тұрыс үлгілерін және өзге ортамен өзара қарым-қатынасқа байланысты т.б. меңгеру орын алады. Сөйтіп, виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендіру екі үдерістің, нақтысы, әлеуметтік кеңістіктің белгілі бір нормалары мен ережелерін көшіру, сондай-ақ, жалпы виртуалды кеңістік, сондай-ақ, жекелеген

қауымдастықтар мен топтар шегінде қолданыстағы нормалар мен ережелерді меңгерудің өзара әсері ретінде жүзеге асады. Бұл ретте, зерттеу нәтижелері тек қана виртуалды шындықта болу жетім балалардың толыққанды әлеуметтенуін қамтамасыз етпейтінін көрсетті. Әлеуметтену – адамның өзекті әлемнен виртуалды әлемге және кері үздіксіз қозғалысының нәтижесі.

Біздің зерттеуімізде виртуалды шындық интернеттің әлеуметтік-мәдени ортасына ену кезінде жетім балалардың әлеуметтік тәжірибесін кеңейту үдерісі ретінде қарастырылды ол жалпы алғанда тұлғаның әлеуметтену үдерісінің бір бөлігі саналады жетім тәрбиеленушілерге әлеуметтенуіне әлеуметтенудің өзге мекемелердің әсерімен өзара қатынаста ойдан шығарылған шындық тарапынан ықпалы теңдестірілуі мүмкін, бұл интернет ортада индивидтердің өзара қатынасының жаңа түрлерін қалыптастыруға әсер етеді. Сонымен бірге виртуалды орта әлеуметтік ортаға қарағанда өзгеше негіздермен құрылымдалады. Ең алдымен бұл желілік қауымдастықтарға қатысты, мұнда құндылықтардың, артықшылықтардың, иерархиялық өзара қатынастардың өзіндік жүйесі құрылады, ол жетім балаларда тұлғалық тәжірибесін, араласатын ортасын, өзін-өзі таныту мүмкіндіктерін кеңейтеді. Дәл осында өзге де әлеуметтік-мәдени құрылымдар туындайды, олар шынайы әлеуметте мүмкін болмас еді. Осылайша, виртуалды шындық қазіргі заманғы қоғам өмірінің ажырамас артибутына айналды, бұл қоғам әлеуметтік өзара қатынастарды қарқындату, ақпарат көлемін арттыру, жүріс-тұрыс үлгілерінің спектрін кеңейту, әлеуметтік тәжірибені қайта таратудың жаңа тәсілдерінің пайда болуы арқылы жалпы әлеуметтік-мәдени өмірді өзгертеді.

Бұдан ары қарайғы зерттеулердің болашағы виртуалды шындықта жетім балаларды әлеуметтендіру үдерісінің элемент бойынша құрылуы болуы әбден мүмкін. Зерттеудің шектеулеріне ғалым-зерттеушілердің сараптамалық іріктеуінің шектеулілігін жатқызуға болады, бұдан ары қарайғы виртуалды кеңістіктегі әлеуметтенуге қатысты зерттеулерге ата-аналар мен педагогтарды тарту қажет.

Алғыс

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті (Грант № AP23488962) қаржыландырды.

Авторлардың үлесі

Тұжырымдамалау: **А.Д. Жантемирова, А.Д. Шамгалиева.**

Әдіснама: **А.Д. Жантемирова.**

Формалды талдау: **Е.А. Шнайдер, Ш.Т. Каринова.**

Зерттеу деректерін жинау: **А.Д. Жантемирова.**

Зерттеу деректеріне жетекшілік ету: **А.Д. Жантемирова.**

Мақаланың түпнұсқалық алғашқы нұсқасын дайындау: **А.Д. Жантемирова**

Редакциялау және сыни шолу: **Е.Е. Касымов.**

Әдебиеттер тізімі

1. Jumaboyev A. (2024). The psychological impact of virtual social networks on young people. *International Journal of Pedagogics*. 4, 42-47.
2. Ardeshiri M. (2021). The Impact of Virtual Social Networks on Teaching and Learning. *International Journal of Social Science and Human Research*. 4, 8-9.
3. Boccio C., Leal W., Jackson D. (2022). The Role of Virtual Socializing and Unstructured Socializing in Adolescent Vaping. *Drug and Alcohol Dependence*. 10, 10-16.
4. Chkheailo I. (2024). Philosophical comprehension of virtual reality or time for virtual reality. *The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University Series Philosophy philosophies of law political science sociology*. 4, 15-21.
5. Rovetta F., Valentini D. (2025). Grief and virtual reality: continuing bonds with virtual avatars. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*. 1, 10-19.
6. Sevalnikov A., Sagikyzy A. (2024). Defining the essence of virtual reality. *Research Result. Social Studies and Humanities*. 10, 47-59.
7. Khaziev A. Kh., Khazieva N. O., Klyshina E.V. (2024). Virtual Reality and Reproduction of Sociality: Experience of Social and Philosophical Analysis. *Editor in Chief Mediterranean. Journal of Social Sciences*. 10, 47-59.
8. Golev N., Shpil'naya N. (2024). Intermediary Virtual Dialogue in VKontakte Social Network vs. Immediate Live Dialogue: Functions and Structure. *Virtual Communication and Social Networks*. 3, 361-373.
9. Leal W., Boccio C., Jackson D. (2022). The Interplay Between Virtual Socializing, Unstructured Socializing, and Delinquency. *Crime & Delinquency*. 10, 83-89.
10. Sadyrova A. (2024). Conceptual aspects of orphan's socialization. *Novosti nauki Kazakhstan*. 4, 30-36.
11. Lothary A., King J., Jones S., Mudar R., Myers D., Rogers W., Shende S. (2021). Content Development for a Virtual Social Engagement Intervention. *Innovation in Aging*. 5, 426-427.
12. Sadyrova A., Simtikov Z. (2025). Socialisation and experience of living in orphanages during childhood. *International Journal of Child Care and Education Policy*. 5, 10-11.
13. Potomkina N., Ryzhanova A. (2024). Socio-Pedagogical Prevention Program of High-School Students Propensity to Virtual Social Networks' Dependence: The Results of Program Implementation. *Pedagogika*. 7, 126-146.
14. Gebremariam H., Dea P., Gonta M. (2024). Digital Socialization: Insights into Interpersonal Communication Motives for Socialization in Social Networks among Undergraduate Students. *Heliyon*. 10, 39-50.
15. Dezhong W. (2021). PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE PROCESS OF SOCIALIZATION IN SOCIAL NETWORKS IN CHINA. *The Journal of V N Karazin Kharkiv National University Series The Theory of Culture and Philosophy of Science*. 10, 86-94.
16. Kapur R. (2024). Recognizing the Significance of Socialization: Vital in Leading to Progression of Individuals. *International Journal of Management and Humanities*. 11, 35-40.
17. Elkhova O. (2024). Phenomenology of Virtual Reality Perception. *Vestnik of Northern (Arctic) Federal University. Series Humanitarian and Social Sciences*. 3, 97-106.
18. Çengelci M. (2024). Selection, Socialization and Stable Networks. *International Review of Economics and Management*. 10, 10-18.

19. Hidayah R., Lestari R., Lydia E. (2023). Community-based Psychosocial Support for Orphan and Vulnerable Children living in an Orphanage. *Journal of Innovation and Applied Technology*. 9, 39-42.
20. Rustamova D. (2020). Difficulties of socialization of orphaned children in orphanage. *Social'naja politika i social'noe partnerstvo (Social Policy and Social Partnership)*. 10, 76-80.
21. Nikolaeva A., Savchenko I., Stepanova O. (2023). Actual problems of social inclusion of students in institutions of higher professional education, the graduates of orphanages. *Perspectives of Science and Education*. 4, 361-378.
22. Chvanova M., Kiseleva I., Podlesny D. (2023). International experience of Internet socialization of young people and their professionally oriented communication on social networks. *Perspectives of Science and Education*. 4, 705-723.
23. Vlasenko F. (2023). Information Society as a Network-Communicative Space of Socialization of Modern Human Being. *Ukrainian Policymaker*. 12, 10-19.
24. Mambetalina A. (2023). Psychological characteristics of gender socialization of children in an orphanage. *Relações Internacionais do Mundo Atual*. 6, 6-12.

Е.Е. Касымов¹, А.Д. Жантемирова^{*2}, Е.А. Шнайдер³, Ш.Т. Каринова⁴, А.Д. Шамгалиева⁵

¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

^{2,3}Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, Павлодар, Казахстан

⁴Партия "АМАНАТ", Астана, Казахстан

⁵Кенжекольская детская деревня, Павлодар, Казахстан

Основные тенденции и риски социализации детей-сирот в виртуальной реальности

Аннотация. Целью статьи является обоснование основных тенденций и рисков социализации детей-сирот в виртуальной реальности. В процессе теоретического анализа раскрывается взаимосвязь роста популярности виртуального интернет-пространства с возникновением в сети новых видов социальной деятельности и форм социального взаимодействия индивидов, что, в свою очередь, подтверждает, что виртуальное интернет-пространство стало динамичной новой средой социализации личности.

На основе анализа теоретических положений социализации авторами уточнена сущность понятия «Социализации детей-сирот в виртуальной реальности». Данный теоретический подход позволил авторам статьи обосновать тенденции динамичной новой среды социализации детей-сирот как виртуальной социализации.

В статье обосновано положение о том, что виртуальная социализация создает условия развивающейся личности детей-сирот для проявления своей социальной активности в отношении к общественному действию или бездействию или социальному поступку с помощью механизма социального самовыражения.

Данный виртуальный механизм присутствует и в реальном социальном пространстве, но в виртуальной социализации, в условиях сети он приобретает доминантную актуальность, преобладает и становится ведущим. Авторы статьи считают, что в условиях виртуальной

социализации данный механизм станет базой конструирования виртуальной личности детей-сирот и ее сетевого социального пространства, а также будет основой процесса расширения социального опыта детей-сирот в реальном социальном пространстве.

Результаты теоретического исследования рекомендуются для практического использования в учреждениях образования, в детских домах в процессе решения проблем социализации детей-сирот.

Ключевые слова: тенденции, риски, социализация, дети-сироты, виртуальная реальность, виртуальная социализация, гемблинг.

E.E. Kasymov¹, A.D. Zhantemirova^{*2}, Y.A. Shnaider³, Sh.T. Karinova⁴, A.D. Shamgalieva⁵

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*

^{2,3}*Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, Pavlodar, Kazakhstan*

⁴*"AMANAT" Party, Astana, Kazakhstan*

⁵*Kenzhekol Children's Village, Pavlodar, Kazakhstan*

Main trends and risks of socialization of orphans in virtual reality

Abstract. The purpose of the article is to substantiate the main trends and risks of socialization of orphans in virtual reality. In the process of theoretical analysis, the relationship between the growing popularity of the virtual Internet space and the emergence of new types of social activity and forms of social interaction of individuals in the network is revealed, which in turn confirms that the virtual Internet space has become a dynamic new environment for the socialization of the individual. Based on the analysis of the theoretical provisions of socialization, the authors clarified the essence of the concept of "Socialization of orphans in virtual reality". This theoretical approach allowed the authors of the article to substantiate the trends of a dynamic new environment for the socialization of orphans as virtual socialization. The article substantiates the position that virtual socialization creates conditions for the developing personality of orphans to manifest their social activity in relation to social action or inaction, or social deed, with the help of the mechanism of social self-expression. This virtual mechanism is also present in the real social space, but in virtual socialization, in the network conditions, it acquires dominant relevance, prevails, and becomes the leading one. The authors of the article believe that in the conditions of virtual socialization, this mechanism will become the basis for constructing the virtual personality of orphans and their network social space, and will also be the basis for the process of expanding the social experience of orphans in the real social space. The results of the theoretical study are recommended for practical use in educational institutions, in orphanages, in the process of solving the problems of socialization of orphans.

Keywords: trends, risks, socialization, orphans, virtual reality, virtual socialization, gambling.

Авторлар туралы мәлімет:

Касымов Ербота Ергалиевич – психология ғылымдарының магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, психология кафедрасының докторанты. Янушкевич көшесі, 6, Астана, Қазақстан. erbota@mail.ru

Жантемирова Анна Джанатовна – хат-хабар авторы, ғылыми қызметкер, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті. Олжабай батыр көшесі, 60, 140000, Павлодар, Қазақстан. djakk@mail.ru

Шнайдер Елизавета Александровна – ғылыми қызметкер, Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті. Олжабай батыр көшесі, 60, 140000, Павлодар, Қазақстан. liza@mail.ru

Каринова Шолпан Танатқызы – педагогикалық білім магистрі, "AMANAT" партиясының хатшысы, Астана, Қазақстан. karinova.st@gmail.com

Шамғалиева Айжан Дауленқызы – Кенжекөл балалар ауылының директоры, Кенжекөл көшесі, 3, Павлодар, Қазақстан. kenzhekol@mail.ru

Сведения об авторах:

Касымов Ербота Ергалиевич – магистр психологических наук, докторант кафедры психологии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, ул. Янушкевича, 6, Астана, Казахстан. erbota@mail.ru

Жантемирова Анна Джанатовна – автор для корреспонденции, научный сотрудник, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, ул. Олжабай батыра, 60, 140000, Павлодар, Казахстан. djakk@mail.ru

Шнайдер Елизавета Александровна – научный сотрудник, Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана, ул. Олжабай батыра, 60, 140000, Павлодар, Казахстан. liza@mail.ru

Каринова Шолпан Танатовна – магистр педагогического образования, секретарь партии "AMANAT", Астана, Казахстан. karinova.st@gmail.com

Шамғалиева Айжан Дауленовна – директор Кенжекольской детской деревни, ул. Кенжекольская, 3, Павлодар, Казахстан. kenzhekol@mail.ru

Information about authors:

Kasymov Erbota Ergalievich – Master of Psychological Sciences, doctoral student, Department of Psychology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, st. Yanushkevich, 6, Astana, Kazakhstan. erbota@mail.ru

Zhantemirova Anna Dzhanatovna – corresponding author, Researcher, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, st. Olzhabay Batyr, 60, 140000, Pavlodar, Kazakhstan. djakk@mail.ru

Shnaider Yelizaveta Alexandrovna – Researcher, Pavlodar Pedagogical University named after A. Margulan, st. Olzhabay Batyr, 60, 140000, Pavlodar, Kazakhstan.

Karinova Sholpan T. – Master in Teacher Education, Secretary of the "AMANAT" party, Astana, Kazakhstan. karinova.st@gmail.com

Shamgalieva Aizhan Daulenovna – Director of Kenzhekolskaya Children's Village, Kenzhekolskaya Street, 3, Pavlodar, Kazakhstan. kenzhekol@mail.ru